

Szirák Péter: *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*

Budapest, Ráció Kiadó, 2016 (Ráció–Tudomány, 22), 131 l.

„Utazni megyek! – hány fogalom van e két szóhoz kötve! Ennek reményt, boldogságot jelent, amannak küzdést, harcot. Ez félve, remegő szívvel indul el, mert fél az ismeretlentől, amelyet találni fog. Ennek gyógyulást, kínok megszűnését jelenti, annak nehéz, terhes munkát, kötelességet. De hát egyet jelent (ugyanazt jelenti) mindez?”¹ Justh Zsigmond idézett mondatai rávilágítanak arra, hogy az utazás mindenki számára mást jelent. Éppen ezért nehezen behatárolhatók az utazási irodalom körébe tartozó művek, hiszen nemcsak koronként, hanem személyenként is eltérő indíttatás lappang a háttérükben. Míg a középkorban az utazás kiváltság volt, és egyet jelentett a tanulással, a külföldi tapasztalatszerzéssel,² addig manapság az utazás általánossá vált, köszönhetően a technikai újításoknak, a szabadon átszelhető határoknak. Ugyanakkor az utazás nem volt mindig ennyire általános, mondhatni egyértelmű fogalom. Bár a nagyközönség – akik az utazókat alkotják – ezzel sokszor nincs tisztában, az utazásnak saját múltja, hagyománya van.

Szirák Péter könyve, a *Ki említ megérkezést?* a nagyközönséghez szól. Mindazokhoz, akik érdeklődnek az utazás kultúrája iránt, akik utazni vágnak, utaznak, tervezik, vagy éppen csak szívesen olvasnak utazásokról. A kötet tanulmányait két nagyobb csoportra lehet osztani, ahogy azt az alcím is megjelöli: *A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Az első részben a régi magyar irodalmi útirajzokról, tehát magáról az útirajz magyarországi kialakulásának háttéréről kapunk átfogó képet, míg a második rész a két világháború közötti magyar szerzők irodalmi útirajzainak elemzését tartalmazza Kosztolányi írásaitól kezdve Márai Sándor regényéig. Bevezető fejezetében kitér arra, hogy a régi útirajzok kezdetben tudományos, földrajzi és vallási indíttatásúak voltak, az utazások motivációja azonban idővel átalakult, és megjelentek az első kedvtelésből utazók. Míg a magyar útirajzok kezdetben olyan élménybeszámolók voltak, amelyek tájékoztató jellegük miatt tarthattak számot érdeklődésre azáltal,

¹ JUSTH Zsigmond, *Az utazásról = Uő, Az utazás filozófiája*, Bp., Kortárs, 2013, 5.

² Ide tartoznak a mesterek tanítványai, akik a középkorban a szakma kitanulása végett utaztak, valamint a peregrinusok, akik külföldi egyetemeken folytattak tanulmányokat, a Grand Tour útvonalát bejáró arisztokraták, akik a kor divatja szerint utaztak, és a kedvtelésből utazók, akiket mai szemmel nézve turistáknak is nevezhetnénk.

hogy más kultúrák és társadalmak megismerésének voltak a reprezentációs eszközei,³ addig a 19. századi utazások korában már megfigyelhető – az útikönyvek elterjedése mellett – az útleírások érzelmi telítettsége is, így „az enciklopédikus tudás bővítésének célkitűzése helyébe lépett a genius loci-knak a helyszínen [!] való átélése, az idegen táj hangulatával való harmónia keresése”⁴. Az utazások közege és közvetítése koronként változik, ezért azt mindig „az adott kor lejegyzési rendszere határozza meg” (9).

Az utazási irodalom és ezáltal az irodalmi útirajzok is nehezen behatárolhatók. Az útirajz – amely néprajzi, földrajzi jelentőségű írásokból, valamint múzeumi és művészi nevezetességekről szóló leírásokból állt – felkapott műfajnak számított már a 19. század közepén, ekkor még azonban „értékben korántsem emelkedett annyit, mint számban”⁵. Bada Gyula sorra veszi a 19. századi magyarországi úti leveleket és azok előzményeit is. Az utazások és az úti beszámolók számának növekedését elősegítette, hogy a 19. század közepén az érdeklődés is „emelkedett” irántuk. Véleménye szerint azonban az útleírásokat tartalmazó dokumentumok – főként levelek és naplók – szerzői közül „kevesen tudtak felülemelkedni a tiszta irodalmiságig”⁶. A 19. századi útirajzok célzottan az irodalom felé mozdulnak el, ezáltal maga az irodalmi útirajz tárgyköre is behatárolhatóan látszik, legalábbis a főbb tartalmi szempontokat tekintve. Nagy Ferenc értekezése – *Egy szó a' hazábiani utazásról* – kiválóan prezentálja azokat az elemeket, amelyeket egy irodalmi céllal készült útirajznak szükséges tartalmaznia. Az egyediség és a kuriózum minden korban meghatározó szempontja az útirajzokat tartalmazó írásoknak. Ehhez kapcsolódóan felmerül a kérdés, hogy miben ragadható meg a különbség útirajz és útirajz között? Szirák tanulmánykötetében úgy kísérel meg erre választ adni, hogy elkülöníti a „praktikus” útirajzokat az irodalmi útirajzoktól, ez utóbbiak az utazók egyedi tapasztalatait közvetítik. Ahogyan írja: „a guidák és a 19. századtól a bedekkerok kanonizálták a kívánatos útvonalakat és a lehetséges látnivalókat, az irodalmi útirajzokban viszont épp az a figyelemreméltó, ami a legkevésbé hasznos, ami a legkevésbé kiszámítható” (11–12). Vagyis az utazó saját érzelmeinek közvetítése, szubjektív tapasztalata teszi útleírását egyedivé, ezáltal irodalmilag hangsúlyossá. Természetesen nehezen húzható határvonal a „praktikus” és az irodalmi útirajzok között, tekintettel arra, hogy ugyanabból a szöveghagyományból

³ Mizera Tamás írta, hogy a 16–17 századi magánkönyvtárak beszerzési forrását a peregrinato academica jelentette. Következtetése szerint az európai kultúrtörténet az utazóknak az életművéből állítható össze, ezek közé tartoznak a levelek, útinaplók, albumok. = MIZERA Tamás, *Földrajzi és utazási irodalom a XVI–XVIII századi Kárpát-medence polgárainak olvasmányáiban* = *Az utazás szemiotikája*, szerk. BALÁZS Géza, H. VARGA Gyula, Bp. – Eger, Magyar Szemiotikai Társaság – Liceum Kiadó, 2010, 333–340.

⁴ GYÖMREI Sándor, *A romantikus utazások kora: A 19. század első fele* = Uő, *Az utazási kedv története*, Bp., Gergely R. Kiadása, é. n., 113.

⁵ BADA Gyula, *Úti levelek az 1831–40. években* = Uő, *Úti levelek a magyar irodalomban Mikestől Petőfigig*, Bp., A szerző saját kiadása, 1935, 34.

⁶ BADA, i. m., 33.

⁷ NAGY Ferenc, *Egy szó a' hazábiani utazásról*, Nemzeti Társalkodó, 1838/I, 6. sz., 41–46; 8. sz., 57–61; 9. sz., 65–69.

nőttek ki, ugyanakkor mindkét műfajnak más jellegzetességei, sajátosságai vannak, miközben gyakoriak az áthajlások is. Mára aktuálissá vált a két műfaj elkülönítése és az irodalmi útirajzok kérdéskörének kijelölése mellett az azokhoz kapcsolódó válasszok keresése is.

A könyvet kezünkbe véve választ várunk arra a kérdésre, hogy valóban: *Ki említ megérkezést?* Milyen utazó, milyen körülmények között és milyen céllal mondhatja, hogy megérkezett valahová? Hova érkezett meg? Ezzel a kérdéssel a szerző játékba hozza azt a sztereotípiát, amely szerint utazni annyit jelent, mint megérkezni egyik helyről a másikra. Könyvében azonban a két világháború között született útirajzok mélyreható vizsgálata révén éppen ennek ellenkezőjére szolgáltat bizonyítékokat.⁸ Míg az utazás maga térbeli helyváltoztatást jelent, addig az utazás során „a személyiség valahonnan valahová tart, tájakat, városokat jár be, feltárul előtte a múlt, idegenekkel találkozik, s e találkozások révén képes újraértelni magát” (9–10). Az utazás az ember önmagáról és világról alkotott képének kulturálisan igen fontos újraértelmezését segíti elő, így válik az én megalkotásának sajátosan időbeli és térbeli közegévé. Mihail Bahtyin jellemezte az út kronotopozát úgy, mint ahol különböző életkorú, nemzetiségű és társadalmi helyzetű emberek találkozhatnak egymással. Olyanok is, akiket egyébként a térbeli – nyelvi-kulturális – távolság elválasztana egymástól, miközben maguk is tapasztalhatják addigi világlátásuk megváltozását.⁹ Az orosz teoretikus rávilágít az utazási irodalom leggyakrabban kiemelt jellemzőjére, a bekövetkező események kiszámíthatatlanságára, váratlanságára. E fontos mozzanat kiemelése jól érzékeltetheti a személyiség önértésének sajátos változásait, a közösségek és kultúrák így adódó dialóguslehetőségeit, az idegen és a saját viszonyrendszerének dinamikáját, az elvárások és a tapasztalatok kölcsönhatásának a módosulásait.

Az ismert és idegen relációja a szerző könyvének központi témája, ami az utazás eseményszerűségének köszönhetően, az utazókban kiváltott érzelmek nyomán válhat az útleírások tárgyává. Az utazások sematikáját megtörik azok az „*eseményszerű* alkalmak, melyek kikényszerítik a tapasztalat egyediségének és így idegenségének megnyilvánítását [kiemelés a szerzőtől]” (25). Amennyiben másságról, idegenségről beszélünk, azt mindig valamihez viszonyítva tesszük. A hazai utazók esetében a számukra ismert világhoz viszonyítva a külföldi tájak, emberek és szokások idegennek hatnak. Az utazók – akik sokszor maguk is írók voltak – történeteken keresztül írnak le kulturális jelentőségű helyszíneket, eseményeket, ugyanakkor a „valóságos” események leírása mellett „tesznek azokon túlmutató morális, ideológiai, sőt kozmológiai tartalmú

⁸ Szirák Péter kötetének ide vonatkozó tanulmányai: *Kosztolányi irodalmi útirajzáról*; *Illyés Gyula és Nagy Lajos Oroszország-útirajzai*; *Szabó Lőrinc Erdélyben*; *Németh László Romániában*; *Az identitás kérdései Móricz Zsigmond, Tamási Áron, Márai Sándor és Cs. Szabó László irodalmi útirajzaiban*; *Szabó Zoltán balkáni útirajzáról*.

⁹ Mihail BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben* = *Uő, A szó esztétikája: Válogatott tanulmányok*, vál., ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Gondolat, 1976, 257–302.

állításokat¹⁰. A déli országokban tett utazások során az egzotikum érzékeltetésével fejezik ki az utazók az ismert és az idegen világ közötti különbséget. Ahogyan erre Szirák is utal: Kosztolányi „az olaszok gesztusnyelvét fürkészsze a test mozgásának/mozgatásának kulturális meghatározottságaira figyel föl, konstatálva, hogy nem elég beszédét citálni: az idegent ábrázolni kell” (49), Szabó Zoltán pedig „a mohamedán kultúra egzotikus idegenségét igyekszik kifürkészni” (103) útirajzában. A 20. században főként tanulmányutakról, ezáltal „tanúságtevő” utazásokról beszélhetünk, amelyekben már nem a természet, hanem a történelem és a politikai háttér alakítja az utazások autentikus közegét. A kötet szerzője a két világháború közötti útirajzok elemzésekor már nemcsak az ismert és idegen relációját használja fel, hanem az „elidegenítés/elidegenülés” fogalmát is bevezeti, mondván „az újban ott van a régi, de az ismerős ismeretlenként köszön vissza” (75). A romániai utazások során a történelmi emlékezet nagyban meghatározza Szabó Lőrinc, Németh László, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán feljegyzéseit. A szerző jól példázza a vélemények különbözőségét, ezáltal az utazók tapasztalatainak az egyediségét. Míg Cs. Szabó „úti esszéjében mindenekelőtt Erdély magyar történelmi múltját taglalja [...], a visszacsatolás elemi igazságossága és jogos igazságtétele mellett érvel” (95), addig Szabó Zoltán „már nem az ismerőst keresi, hanem – Németh Lászlóhoz hasonlóan – az idegen (erejének és sikerének) titkát kutatja” (101). Móricz művének – a *Julianus barát útirajzá*nak¹¹ – elemzése kapcsán Szirák megállapítja, hogy az utazókban „végső soron annak tudatosítása történik meg, hogy a rokonság idegenség is, s hogy a mesterségesen szétszabdaltságnak része az elidegenedés is [kiemelés a szerzőtől]” (87). Az útleírások során az utazó mozgékony öndefinícióra válik képessé, miközben írásban közvetíti a benyomásait. Takáts József cikkében olvashatjuk, hogy „az útleírásokhoz olyan műfaji paktum szokott társulni, amely realista olvasást ír elő, mégis, narratológiai szempontból olyan visszatekintő én-elbeszélésforma ez, amely leginkább az önéletrajzra hasonlít, s az elbeszélés tárgya mellett figyelmünket erősen ráirányítja az elbeszélőre is; sőt néha az útleírás igazi tárgya maga az elbeszélő”¹². A tanulmánykötetben felhasznált útleírások műfajilag az úti levelekkel, az önéletírással és a naplóval hozhatók összefüggésbe.¹³

Az utazási irodalom részét képezik mindazok a valóságos vagy elképzelt utazást tartalmazó művek, amelyek az utazás ténye, részletezése mellett rendelkeznek azokon túlmutató többletjelentéssel. Szirák könyvében a magyar utazási irodalom azon részével

¹⁰ James CLIFFORD, *Az etnográfiai allegóriáiról*, Bp., Kijarat, 1999, 152.

¹¹ Móricz Zsigmond Szlovéniában és Romániában tett utazásainak feljegyzéseit tartalmazza: MÓRICZ Zsigmond, *Julianus barát útirajza* = *Uő, Erkölcsei sarkantyú: Tanulmányok II*, szerk. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1982.

¹² TAKÁTS József, *Utazás egy utazás körül: Jókai turistaúton = Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 360.

¹³ Kivételként említendő a kötet utolsó tanulmánya, ami egy önéletrajzi ihletésű regény elemzését is tartalmazza: *Az idegen tekintete Márai Sándor útirajzaiban és a San Gennaro vérében* (111–125).

foglalkozik, amelyek valós, megtett utazásokon alapulnak. Természetesen az utazási irodalom alkotásainak teljességre törekvő jellemzésekor felmerül az a kérdés is, hogy mennyire tekinthető egy valóságban is megtett utazás lejegyzése fikciótól mentesnek? A szerző is utal arra a feltevésre, amely „az utazás és írás-olvasás között majdhogynem analógiát feltételez, amennyiben az utazó mindig korábbi utazók nyomait olvassa és hasonlítja át” (10). Annyi bizonyos, hogy az utazók ismerték korábbi utazók írásait, elég, ha a 19. században már széles körben elterjedt népszerű útikönyvek olvasottságára gondolunk.¹⁴ Viszont, amint a szerző is jelezte, a „hangsúlyozottan a fikció terében megéledő utazás irodalom már egy másik könyv témája” (125) lenne, ahogyan ezeknek a kapcsolódási pontoknak a részletező behatárolása is.

Szirák nem kisebb feladatra vállalkozik hiánypótló művében, mint jellemzését adni az utazási irodalom egyik szegmensének. Ehhez hozzátartozik az irodalmi útirajzok kialakulása, háttere és máig ható jelentős alkotásainak az elemzése. A szerző kutatási területe a 20. századi magyar irodalom, így részletező vizsgálatát is az ebben a korban lejegyzett útleírások alkotják. Az utazás az irodalmak leggyakoribb, korszakokon átívelő és sokat tárgyalt motívumai közé tartozik, ugyanakkor még behatárolásra váró „műfajnak” tekinthető. A hagyományos irodalomtudományi szempontokat kultúratudományos és mediológiai aspektusokkal gazdagító kutatások fellendülése óta – különösen az utóbbi évtizedben – figyelhető meg az érdeklődés újabb élénkülése. Szirák évekkal ezelőtt kezdett el irodalmi útirajzokkal foglalkozni, az elmúlt években több tanulmányt is publikált ebben a témakörben.¹⁵ Írásait most kiegészítve és kötetbe rendezve adja közre, és ez a kötet a magyar irodalom eddig még feltérképezetlen területét vizsgálja színvonalasan.

Ujvári Nóra

¹⁴ Párhuzam vonható az utazás és a könyvkultúra között, hiszen az útikönyvek népszerűségüket a 19. században alapozták meg. Abban a korban, amikor az utazás már nemcsak a felsőbb osztály kiváltsága volt, hanem anyagilag elérhetővé vált mindenki számára, és amikor fillérékért lehetett szórakoztató olvasmányokat kapni – kölcsönözni és venni – a pályaudvarokon. Ezekkel kellemesen el lehetett tölteni a lerövidült utazási időt, ugyanakkor ezek éppen e miatt hatással voltak az útleírások tárgyára is.

¹⁵ Az elmúlt évek során megjelent cikkei: *Cikkelyek a vándorlásról* (2008), *Elmozgó határok* (2009), *Az utazás melankóliája* (2010), *Az utazás eseményszerűsége* (2011), *Hívni a csodát* (2011), *Utazás és tanúságtétel* (2012), *Irodalmi utazások* (2012), *Az eredendő otthonosság esélye* (2013), *A visszatérő utazó* (2013). Ezen írásait kötetbe rendezve adja közre mostani könyvében.